

Fams i caresties a la Mediterrània occidental durant la baixa edat mitjana. El debat sobre «les crisis de la crisi»

per Pere Benito i Monclús

Què és una carestia? I una fam? Què les diferencia? Quin fou el paper del clima, del mercat, de l'àgio, de la guerra i de la fiscalitat en el desencadenament i el desenvolupament de les caresties? Perquè algunes fams tingueren abast internacional i d'altres caràcter estrictament local o regional? De quina manera s'operà la interconnexió de les caresties? Quina fou la resposta dels poders polítics davant les crisis? I l'impacte de les caresties sobre la societat i la demografia, sobre el volum i els moviments de la població?

Aquestes i altres qüestions, gens trivials, com ja haurà advertit el lector, han estat recentment plantejades i debatudes a Roma en una taula rodona organitzada per Monique Bourin i François Menant des del Laboratoire de Médiévisique Occidentale de Paris (Universitat de Paris-I-CNRS), l'École Normale Supérieure i l'École Française de Rome.

La celebració, en aquests moments, d'unencontre internacional sobre caresties en l'àmbit de la Mediterrània occidental a la baixa edat mitjana amb una representació historiogràfica francesa, italiana i espanyola d'alt nivell¹ no em sembla casual. Obeeix a un renovat interès de la comunitat historiogràfica en general i del col·lectiu dels historiadors medievalistes en particular —els modernistes ja fa temps que s'hi interessaven— per les crisis labroussianes, de cicle curt o «de tipus antic», en la terminologia de Pierre Vilar, per les caresties provocades per les crisis de la producció agrària, per les oscil·lacions brusques dels preus dels principals productes alimentaris i pel seu impacte sobre la societat i la demografia.

Després de decennis de divorci entre els programes de recerca d'història econòmica i social dels historiadors de l'escola dels *Annals*, d'una banda,

1. La taula rodona, celebrada a l'École Française de Rome els dies 26 i 27 de febrer, comptà amb la participació de: Monique Bourin (Universitat de Paris I-La Sorbonne), François Menant (École Normale Supérieure), Carole Puig (Universitat de Toulouse-Le Mirail), Marie-Pierre Ruas (CNRS, Toulouse), Carlos Laliena (Universitat de Saragossa), Carlos Reglero (Universitat de Valladolid), Antoni Furió (Universitat de València), Gilbert Larguier (Universitat de Perpinyà), John Drendel (Universitat del Québec, Montréal), Daniel Iстриa (École Française de Rome), Charles de la Roncière (Universitat de Provença), Giuliano Pinto (Universitat de Florència), Pierre Savy (École Française de Rome) i Luciano Palermo (LUISS, Roma).

i els historiadors marxistes embrancats en el debat estructuralista sobre els sistemes de producció i les llargues transicions de l'esclavisme al feudalisme i del feudalisme al capitalisme, i de la crisi d'aquest debat durant els anys 90, assistim ara a un *revival* dels estudis sobre la conjuntura que implica, com s'ha posat de manifest a Roma, una recuperació i una revalorització de la bona recerca feta per tota aquella segona generació dels *Annals* que, sota el mestratge de Labrousse, Braudel, Duby o Wolff, entre d'altres, du-gueren a terme estudis regionals sobre economia, demografia i «estructures» de la vida quotidiana a la baixa edat mitjana. Treballs com els de Louis Stouff sobre l'abastament i l'alimentació de la Provença després de la Pesta Negra, de Baratier sobre la demografia provençal, de Charles de la Roncière sobre els preus i salaris a la Florència del segle XIV o el de Maurice Berthe sobre les fams de la Navarra als segles XIII-XIV han estat recuperats, rellegits i reinterpretats pels ponents del col·loqui de Roma des de la perspectiva de la història comparada i amb l'objectiu de construir models que permetin entendre la lògica de les caresties.

La iniciativa de Roma no és aïllada. En poc temps, les fams i les caresties a l'edat mitjana, i en especial, les del període que va de mitjan segle XIII a mitjan segle XV, quan poden documentar-se en tota la seva amplitud i, per tant, donar lloc a l'elaboració de models teòrics que permetin entendre-les i explicar-les, s'ha convertit en el punt de mira de molts grups de recerca universitaris d'arreu d'Europa que intenten aproximar-s'hi tant des de la història agrària, de la producció i del comerç, com des de la història social i de l'alimentació.

Carestia no és igual a fam

Una de les principals virtuts dels encontres en què participen acadèmics de diferents països i, per tant, de diferents tradicions historiogràfiques, és la de confrontar la terminologia emprada, de clarificar el significat dels mots, cosa que a l'interior de les tradicions historiografies nacionals difícilment es produeix i sovint dóna lloc a malentesos. La necessitat d'entendre's en un curt espai de temps porta inevitablement a definir els termes emprats i a cercar-ne i establir-ne els equivalents lingüístics, el que, d'altra banda, és un requisit indispensable per a qualsevol debat científic. En aquest cas es tractava de definir els mots *carestia* i *fam*, dos termes que tenen els seu corresponent lèxic i semàntic en totes les llengües romàniques i germàniques i que, per tant, des d'un punt de vista lingüístic no plantegen problemes, però que, en canvi, signifiquen coses diferents.

Carestia significa període de preus alts dels productes alimentaris bàsics per a la subsistència i, a l'edat mitjana, així com durant bona part de l'època moderna, això vol dir, essencialment, cereals i lleguminoses panificables, tot i que, si la *carestia* era greu, l'alça dels preus dels principals cereals podia

repercutir sobre el mercat del conjunt de la producció agropecuària. Ningú discuteix el paper central dels cereals en l'alimentació de les classes subalternes en la societat medieval malgrat que les arqueòlogues Carole Puig i Marie-Pierre Ruas, vinculades a projectes de la Université del Toulouse-Le Mirail, a partir de l'estudi carpològic de les llavors de cereals i lleguminoses trobades en abocadors i «contextos d'emmagatzematge» (sitges, graners) pertanyents a quaranta-set jaciments del sud de França (Llenguadoc, Provença), ens demostraren que el ventall d'espècies de cereals i lleguminoses i, en general, de plantes consumides i consumibles era molt més ampli que el que deixen entreveure els textos.

La fam, en canvi, evoca la fretura o necessitat d'aliments bàsics per a la subsistència, la desnutrició i el sofriment de sectors més o menys amplis d'una societat durant les caresties. Aquesta distinció, que pot semblar subtil i no sempre observada amb rigor per les fonts narratives coetànies, és fonamental, i així es posà de relleu en el col·loqui en un debat sobre les crisis per tal que no totes les caresties donaren lloc a fams i hi hagueren grans diferències entre fams pel que fa a la seva durada, la seva intensitat i el seu impacte social. Com podem observar en la taula annexa, la carestia fou, a la baixa edat mitjana, un fenomen relativament freqüent, però només algunes caresties tingueren efectes catastròfics, provocant la desnutrició de sectors amplis de la societat i afavorint la propagació de malalties contagioses que feren estralls entre la població adulta i elevaren extraordinàriament els índexs de mortalitat.

Crisis i crisi de la baixa edat mitjana: el model de Pierre Vilar en entredit

El mateix plantejament podem fer respecte del concepte genèric de crisi, entesa com a davallada econòmica i demogràfica d'una societat. Les relacions entre carestia i crisi són encara més complexes perquè el concepte historiogràfic de crisi no és unívoc. Guy Bois, per exemple, distingeix les crisis de cicle curt, les crisis de subsistència o de tipus antic, i les crisis de llarga durada o «conjuntures depressives del sistema econòmic» i, dins d'aquestes, entre moviments o conjuntures de durada mitjana, de vint o trenta anys, caracteritzats per una alternança de pujades i baixades de preus, i les grans fases de creixement i decreixement del sistema feudal. Els cicles trentenaris podrien tenir relació, segons aquest autor, amb les oscil·lacions demogràfiques, determinades pel ritme de renovació generacional, o amb cicles de caràcter monetari, mentre que els cicles de llarga durada, els *trends* anglosaxons, afectarien globalment els preus, els salaris, la producció i la població. Per a la baixa edat mitjana Bois distingeix tres grans moviments de llarga durada: una fase A de creixement als segles XII-XIII, una gran fase B depressiva entre 1315 i 1460 i una nova fase A expansiva entre 1460 i 1560.

Tot i que la proposta de Guy Bois pel que fa als cicles de llarga durada no ha generat gaires adhesions entre els medievalistes, la distinció entre les crisis frumentàries o de cicle curt i les crisis de llarga durada és fonamental perquè, per més que l'evidència heurística de les fams i del seu impacte sobre la població en moments puntuals sigui clara i pugui àdhuc impressionar-nos, no permet parlar automàticament de crisi de llarga durada, de davallada econòmica, de la producció i del comerç, i demogràfica d'una societat. Aquesta distinció és encara més important, com posaren de relleu a Roma tant Antoni Furió com Carlos Laliena en les seves respectives ponències, per a l'època que ens ocupa, l'etapa que va de mitjan segle XIII a mitjan segle XIV, considerada el preludi de la crisi de la baixa edat mitjana.

En la seva crítica al model de Pierre Vilar de la crisi de la baixa edat mitjana, Furió qüestionà la importància donada a la carestia de 1333, «el mal any primer de la crònica anònima de Girona», considerada des de la recepció de la tesi de Pierre Vilar com el desencadenant de tot un seguit d'adversitats que se succeïren i s'acumularen, enllaçant, sense solució de continuïtat, amb la fractura demogràfica de mitjan segle XIV. La interpretació de Vilar, resultat de la superposició de les dues teories sobre la crisi de la baixa edat mitjana, la crisi del feudalisme com a sistema de producció dels historiadors marxistes (Dobb, Hilton, Bois) i la crisi de sobrepoblació de la historiografia neomalthusiana o ricardiana (Perroy, Postan i Abel), esdevingué canònica per als historiadors catalans dels anys seixanta i setanta, però a partir dels anys noranta hom ha qüestionat no només el paper determinant de les calamitats en el desencadenament de la crisi, sinó la idea que Catalunya i el regne de València havien arribat al tercer decenni del segle XIV als límits del creixement demogràfic, a un esgotament de les possibilitats de creixement agrari, d'augment de la superfície conreada i, per tant, de la producció d'excedents cerealícoles, a la vegada que hom ha destacat la incidència d'altres factors com la fiscalitat, lligada al desenvolupament de l'Estat i a la persistència de les guerres, el crèdit i l'endeutament, el paper del mercat i de la integració dels mercats, la política frumentària, fins al punt que la noció mateixa de crisi ha estat reconsiderada.

Per a Furió les caresties no tingueren conseqüències durables en el cicle llarg sobre les estructures polítiques, socials i econòmiques del regne de València. Les calamitats tingueren efectes puntuals molt durs, però conjunturals, sense conseqüències sobre el creixement de llarga durada que arriba fins a finals del segle XIV. Aleshores d'on ve la crisi? De les fonts narratives, del testimoni dels contemporanis o de l'apreciació dels historiadors? Segons Furió tant les cròniques com les cartes adreçades pels consellers de València al rei han influït la perspectiva de l'historiador, que, atrapat en el seu discurs dramàtic i victimista, no ha mirat, més enllà dels efectes immediats, reals o exagerats, de les caresties, la seva veritable incidència sobre les tendències generals de l'economia.

Aleshores, les cròniques ens enganyen?

Les cròniques en el seu sentit més ampli (annals, crònics, *vitae*, etc.), constitueixen una font riquíssima per al coneixement de les caresties i de la percepció que els coetanis en tingueren, especialment per a les èpoques per a les quals no disposem de documentació municipal o notarial i per a aquelles regions on aquestes fonts són especialment abundants, com és el cas del nord d'Europa a l'alta edat mitjana i el nord d'Itàlia a partir de mitjan segle XIII.

Per a Giuliano Pinto l'espai creixent que els cronistes toscans atorguen a les caresties a partir de 1250 demostra un interès creixent per la dinàmica de preus, per a comprendre'n el funcionament i l'intent d'establir relacions de causa-efecte entre fenòmens, el que es relaciona, sens dubte, amb l'impacte creixent que tenen les caresties sobre la societat urbana. El mateix observa Pierre Savy per a la Llombardia on les fonts narratives, sense ésser excessivament nombroses, ens informen, a partir de 1270, de la pràctica totalitat de caresties que patiren les principals ciutats de la regió, i algunes (*Chronicon Parmense* i les *Excerpta* d'Angelo Mario da Erba), fins i tot, enregistren les principals oscil·lacions dels preus del blat. Les cròniques privilegien una ordre de causalitat exògena, principalment climàtica, plantegen la carestia com un fet econòmic identificat amb l'alça dels preus dels cereals i registren les mortalitats de bèsties i d'homes i dones que se segueixen. Però Luciano Palermo ens alerta del contingut ideològic implícit en cròniques com la de l'anònim romà i la de Giovanni Villani, que documenten les principals caresties patides per les ciutats de Florència i Roma a la primera meitat del segle XIV. Els cronistes atribueixen a la influència dels moviments dels astres i a l'aparició dels cometes, curiosament enregistrats en els textos, el desencadenament de les caresties, relegant els fenòmens climatològics o meteorològics a la condició de causes immediates. Tot, però, s'esdevé per la voluntat de Déu, que actua irat pel pecat i per la perversitat de l'home; només la penitència col·lectiva, el perdó dels pecats, pot aplacar la ira de Déu i retornar la normalitat.

Seria excessiu, per tant, afirmar que les cròniques ens enganyen. La informació que aporten aquestes fonts locals és, en general, precisa i fiable, però subscriure literalment la percepció eminentment natural o climàtica que tingueren de les causes de les caresties ens situa davant d'un atzucac que ens impedeix entendre i explicar per què la gran majoria de les caresties conegudes es documenten coetàniament a ciutats i regions diverses i distants de l'Europa mediterrània. Ens cal acudir, quan és possible, a altres fonts per obtenir una visió equilibrada dels factors que incidiren en el desencadenament i en la seva evolució: les sèries dels preus del blat, les dades sobre la producció a partir de comptabilitats, els permisos i prohibicions d'exportació de blat, les exportacions, els registres fiscals, etc.

Les caresties: un producte del mercat

Les caresties, els períodes d'alça dels preus dels cereals, són essencialment un fenomen de mercat, una conseqüència del desequilibri entre oferta i demanda, no del desequilibri entre producció i consum. No hi ha necessàriament coincidència entre producció i oferta com no hi ha necessàriament coincidència entre demanda i consum o necessitats d'abastament cerealístic d'una vila, d'una ciutat o d'una regió. Això implica relativitzar, d'entrada, la importància del factor climàtic com a desencadenant de les caresties, malgrat que les cròniques, a les regions on aquestes fonts són abundants, s'hi refereixin sovint com la causa principal.

Tant Furió com Laliena recordaren que la Corona d'Aragó no era al segle XIII deficitària de cereals, sinó excedentària. Les collites obtingudes a les regions occidentals i meridionals no només cobrien el dèficit endèmic del litoral, on es concentraven les ciutats, i de les Balears, sinó que, a més, procuraven excedents per a l'explotació cap a les ciutats del nord d'Itàlia, el Llenguadoc, Navarra i Castilla.

Lalinea constatà que la integració dels mercats a Navarra i Aragó estava força avançada a la primera meitat del segle XIV. El fet que els territoris aragonesos fossin excedentaris en cereals, amb un comerç important dirigit cap a la Mediterrània i cap a Navarra i el País Vasc, com mostren els permisos per a exportar gra concedits pels reis als nobles i mercaders, porta a pensar, d'entrada, que les conjuntures crítiques generals al regne d'Aragó foren menys nombroses i menys accentuades que les que es produïren a algunes comarques navarreses del sud del Prepirineu estudiades per Maurice Berthe.

Furió, per la seva banda, basant-se en les dades aportades per Antoni Riera sobre les crisis del XIII, coincidí amb Laliena que al segle XIII les crisis agràries o caresties no provocaren fams generals, sinó dificultats locals. La producció de blat era suficient per a subvenir, en períodes normals, a les necessitats de la població dels territoris que conformaven la Corona d'Aragó. Les adversitats meteorològiques podien provocar de manera sobtada caresties, fams i mortalitats, però podien ésser, i foren en nombroses ocasions, conjurades per la intervenció dels poders públics i, sobretot, per la integració i la intensificació del comerç.

Per tant, el panorama que ofereixen determinades zones, comarques o microregions, caracteritzades per un equilibri precari entre població i recursos, pot donar una imatge distorsionada de l'impacte real i de la importància històrica de les crisis dins del conjunt d'una regió. Aquest és el cas, segons Laliena, de la Navarra humida estudiada per Maurice Berthe a *Fams i epidèmies al camp navarrès als segles XIV, XV* (1991), una obra que ha estat adoptada per la historiografia posterior com a model representatiu de la crisi de la baixa edat mitjana per al conjunt de Navarra i més enllà. Segons Laliena, Berthe no tingué prou en compte el fet que els pobles documentats pels registres reials del pagament de *peïtas* cobrien les dues cir-

cumscripcions del nord i del centre de Navarra humida (les *merindades* de Sangüesa i de Pamplona), unes zones de poblament dispers, de rendiments cerealícoles limitats pels condicionants geogràfics, per a les quals l'emigració cap a les ciutats de la vall de l'Ebre constituïa una experiència secular.

Carestia i demografia: es produí un trencament de l'equilibri entre població i recursos?

La carestia, l'alça dels preus dels cereals com a conseqüència d'un desequilibri entre oferta i demanda; i la fam, la fretura d'aliments bàsics per a la subsistència, mantenen una relació diversa i complexa amb la població, amb el factor demogràfic, com posaren de manifest diverses ponències del col·loqui. D'una banda, es planteja la interpretació malthussiana de les caresties en la seva formulació clàssica: el trencament de l'equilibri entre població i recursos alimentaris com a causa de les caresties, de la seva freqüència i gravetat en determinats períodes històrics. D'altra banda, la qüestió dels moviments de població com a conseqüència de l'escassetat o fretura d'aliments o de la depauperació, la migració del camp a la ciutat, on aquestes necessitats podien estar garantides per les polítiques menades pels poders municipals, o la migració d'unes regions a unes altres. I també, la qüestió de la relació entre les caresties i les crisis demogràfiques puntuals, les mortaldats, en especial entre algunes de les fams més greus, com la de 1342-1348, i la fractura demogràfica provocada per la Pesta Negra.

Diversos ponents coincidiren en el fet que a la primera meitat del segle XIV augmentà tant la freqüència com la gravetat de les fams generals a escala continental en relació a l'etapa anterior en un context de creixement i de plenitud o quasi plenitud demogràfica. Larguier constatà que al Lenguadoc, a partir de 1300 i fins a la catàstrofe demogràfica provocada per la Pesta Negra, les mencions de caresties es feren cada cop més nombroses. Fins aleshores el Lenguadoc, una de les zones més urbanitzades i més densament poblades de l'Occident, havia reeixit a sostenir un creixement rural i urbà sense recórrer a importacions sistemàtiques de gra. I es preguntà si la relació entre el volum de la població i la capacitat de garantir la seva subsistència no s'hauria acostat perillosament al límit de la ruptura a començaments del segle XIV.

Per al cas valencià, Furió no dubtà a considerar el creixement urbà, de les grans ciutats i viles mitjanes, com el causant del trencament de l'equilibri entre població i recursos cerealícoles, sense concretar, però, el moment en què aquest trencament es produí. El creixement demogràfic imparable de les ciutats i de les viles del regne convertiren en estructural el dèficit frumentari i reforçaren la capacitat d'influència i intervenció de la ciutat sobre la ruralia i de la capital sobre el regne.

És el mateix procés que Giuliano Pinto constata per a les ciutats toscanes, crònicament deficitàries de cereals. En contrast amb la planura padana-veneta, on hi havia, en general, una bona relació entre els cereals produïts a la ruralia i les necessitats frumentàries d'abastament de les ciutats (amb l'excepció de Venècia i de Bergamo i, en certa mesura, de Bolonya), raó per la qual, les caresties generals semblen haver estat menys freqüents entre mitjan segle XIII i mitjan segle XIV, la Itàlia central, amb una densa malla urbana i una escassetat de terres agrícoles, patia un desequilibri estructural entre producció i necessitats frumentàries. El cas més extrem és el de Florència, seguida de Lucca i Pisa. Pinto es referí a la crònica de Domenico Lenzi (1336), un humil mercader urbà de cereal, que anotà que el comtat només servia per a proveir cinc mesos la ciutat de Florència, unes paraules que recorden —apuntava Furió— els arguments que donaven els consellers de València al rei a les seves cartes per a obtenir el permís per a importar blat de les viles del regne.

Lalinea, en canvi, es mostrà especialment crític amb el plantejament malthusià implícit dins la tesi de Maurice Berthe sobre les fams i les epidèmies al camp navarrès, segons el qual la carestia primer i la fam després foren conseqüència d'un desequilibri entre els recursos agraris i la població, que durant l'etapa 1280-1340 hauria arribat als seus límits, agreujat per uns nivells de sostracció senyorial molt alts. A la tesi de Berthe, fortament influïda per historiadors anglosaxons com Titow i Postan, Laliena oposà la visió força més optimista que ofereixen els estudis de Luis Javier Fortún sobre la Navarra de 1250 i 1350 basats en unes fonts que contempen les dinàmiques viles i ciutats de la ribera de l'Ebre. Fortún suggerí que l'expansió de la població sostingué durant tot el segle XIII i començaments del XIV un moviment de rompuda de terres, una expansió i regulació de les pastures i un esforç col·lectiu important per a ampliar i millorar els sistemes d'irrigació, cosa que es traduí en un augment de la productivitat del treball pagès i de la producció agrària. Paral·lelament, l'emigració hauria servit per a augmentar el dinamisme de les ciutats de la vall de l'Ebre. Per tot això, afegeix Laliena, és difícil pensar que l'equació entre població i recursos era crítica en el cas aragonès, la qual cosa no significa que Aragó fos un tot homogeni.

La intervenció del professor Laliena i la del quebequès John Drendel sobre la Provença posaren sobre la taula la qüestió de l'emigració camp-ciutat i la seva relació amb les caresties. Contràriament a la idea de Berthe, segons la qual l'agreujament de la pressió senyorial durant les caresties empenyé els pagesos navarresos a emigrar cap a la ciutat, Laliena sostingué que els senyors, tant els navarresos com els aragonesos, durant les caresties, atorgaren cartes de franqueses que reduïen sensiblement les *pechas* que havien de pagar els pagesos per a atenuar la seva situació i frenar l'emigració cap a les ciutats. I és que les viles i ciutats, on l'abastament frumentari podia estar més o menys garantit per les polítiques municipals, es convertien, durant les caresties, en poderosos pols d'atracció per a la població rural afectada per la fam. Els testimonis de l'enquesta o recompte de focs de 1343 d'una

vegueria de la regió prealpina de l'alta vall del Var, estudiada per Baratier, suggereixen que les caresties del decenni 1330-1340 tingueren per resultat una deserció massiva del país de l'Alta Provença, fenomen que no es produí a les regions veïnes. Però Drendel es pregunta fins a quin punt la carestia fou l'única causa que empenyé els homes a emigrar i no hi tingué també a veure la dura servitud a la qual estaven sotmesos els homes de *casamentum* que habitaven aquelles terres envers el senyor.

La ciutat crea la carestia?

Al marge de la qüestió de la relació estructural entre població i recursos, els assistents al col·loqui coincidiren en el fet que les viles i, sobretot, les ciutats, els principals centres del mercat blader regional i internacional, tingueren un paper fonamental en el desencadenament i l'evolució de les crisis, tant o més important que els alts i baixos de la producció.

Entre mitjan segle XIII i mitjan segle XIV, les grans ciutats de la Mediterrània occidental i, seguint el seu exemple, les viles mitjanes, imposaren polítiques frumentàries, de control i reglamentació del mercat de cereals, destinades tant a garantir l'abastament de la població com a lluitar contra l'alça dels preus. Luciano Palermo constata que a Itàlia, a partir de 1250, es reforçà enormement el control polític del mercat dels béns alimentaris. En aquesta «política de la carestia» practicada per les institucions municipals Palermo distingeix tres fases: el control dels preus acompanyat generalment de la prohibició de les exportacions; la presència de l'autoritat pública en el mercat com a subjecte econòmic que posa en venda els cereals a baix preu, carregant les pèrdues a l'erari; i els intents de controlar la producció i els marges dels beneficis mercantils i de la renda agrària. Per a intervenir en el mercat frumentari i, en general, en el sector alimentari, els governs municipals crearen uns oficials amb competències específiques (el *biado* i l'*abbondanza*).

John Drendel constata també l'intervencionisme de les ciutats provençals sobre el mercat del blat a partir dels registres de deliberacions comunals, conservats des del darrer quart del segle XIV. Les deliberacions dels consells de les ciutats i viles de Provença reflecteixen sovint la «por a la carestia» (*dubitatur de caristia bladorum*), provocada pels rumors que vénen de lluny, i les mesures que es prenen: prohibició de les exportacions de blat, establiment de guardes a les portes de les viles, decomís del gra dels forasters, enviament d'agents per a descobrir estocs disponibles, etc.

La intervenció dels poders urbans sobre els preus del mercat i en contra de l'acaparament, aconseguí, en molts casos, conjurar la carestia i reduir o limitar els seus efectes sobre la població, però la política frumentària duta a terme pels consells urbans tingué també un cara negativa. En el seu afany per garantir l'abastament de la població en períodes d'escassetat i fer baixar

els preus del blat, la ciutat recorria a la importació de cereals, multiplicant els efectes de la carestia més enllà del seu *binterland*, en la seva regió o àrea política d'influència i, en el cas de les grans ciutats catalanes, en el conjunt de l'àmbit mercantil del Mediterrani occidental. La intensificació del comerç de cereals a la Mediterrània occidental com a conseqüència de l'estirada de la demanda de blat de les principals ciutats (València, Barcelona, Marsella, Gènova, Florència, Roma) és, al costat d'una climatologia específica que incidia en l'àmbit de la producció, un dels principals factors que ha portat a parlar de l'existència d'un model mediterrani de les caresties, diferenciat del model nòrdic.

La integració dels mercats internacionals del blat en l'àmbit de la Mediterrània occidental, la tendència de les ciutats i dels mercaders a anar a buscar blat cada cop més lluny per a garantir l'abastament quan hi havia carestia o simplement quan corrien rumors de males collites, provocà l'agreuament, l'extensió i, en alguns casos, la internacionalització de les caresties. Les importacions massives de blat aconseguien conjurar la carestia però traslladaven el problema a les zones productives, fins al punt que Charles de la Roncière es preguntà si la capacitat d'atracció dels cereals per part d'una gran ciutat com Florència sobre el seu *contado* i més enllà no fou la causa de les caresties que experimentà la Toscana. El cronista Fernán Sánchez de Valladolid, membre de l'oligarquia d'aquesta ciutat i servidor del rei, tenia clar que el comerç era el desencadenant i agreujant de les caresties, essent Castella una regió excedentària. Les ciutats castellanques eren conscients que les exportacions de blat a altres regnes provocaven l'augment artificial dels preus del blat, raó per la qual en demanaven la prohibició al rei. El mateix argument es troba expressat de manera recurrent a les deliberacions comunals de les ciutats provençals: la causa de la carestia era l'alça dels preus tant en el mercat exterior com en l'interior. Els culpables són aquí: els genovesos i els acaparadors.

Furió, que considera interessadament victimistes i hiperbòlics els escrits dels magistrats valencians adreçats al rei, creu que les caresties contribuïren a reforçar el poder i les fortunes del patriciat urbà atorgant-li un gran intervencionisme en la vida econòmica, en la fixació dels preus del blat, en la prohibició de les exportacions de les zones rurals en mans de la noblesa, de l'Església i de petites viles; beneficiant-se de les subvencions a les importacions acordades per la ciutat i pels interessos del deute públic. Les ciutats i les seves elits aprofiten les caresties per a eixamplar el seu poder sobre la ruralia i sobre el conjunt del país.

Les caresties derivarien molt menys de les males collites que de les disfuncions del mercat interior i del conflicte d'interessos entre la monarquia, la noblesa i els magistrats urbans pel control econòmic del mercat de cereals i pel control polític de les zones productores. Els grans exportadors eren senyors laics i eclesiàstics que especulaven amb els cereals produïts en els seus dominis procedents de les seves rendes i traslladats a les ciutats i, en particular, Saragossa, a expenses dels pagesos. Els jurats i els homes bons

de Saragossa, per exemple, imposaren la prohibició de treure gra de la ciutat la primavera de 1311. Com que Saragossa era un port fluvial important, que concentrava el tràfic de cereals d'una àmplia regió per a dirigir-lo cap a Tortosa i el Mediterrani, la decisió dels magistrats, que pretenia assegurar el consum dels habitants de la ciutat, perjudicava als grans productors, com el bisbe de Saragossa, que centralitzaven les seves rendes i delmes a la capital abans d'embarcar-los cap als mercats mediterranis.

Guerra i carestia

Però també hi hagueren caresties, sinó produïdes directament, agreujades per les guerres, per la necessitat d'abastament dels exèrcits durant els grans conflictes internacionals i durant les etapes d'instabilitat política interna. A la Corona d'Aragó, la crisi del bienni 1283-1284 coincidí, no pas casualment, com apuntava Antoni Riera, amb la guerra de Sicília i la sublevació de nobles i ciutats vinculats a la Unió aragonesa contra Pere el Gran.

John Drendel constata que a la segona meitat del segle XIV a Provença el desordre polític perturbà regularment el mercat de cereals. A partir de 1357 les activitats militars esdevingueren cròniques i la inseguretat de la ruralia interferí negativament en els mercats. Una observació similar féu l'arqueòleg Daniel Iстриa pel que fa a l'illa de Còrsega. Els vestigis arqueològics i la documentació escrita donen la imatge d'una illa que, gràcies a la diversitat dels seus recursos i a l'absència de centres urbans, escapà a la crisi del segle XIV, imatge adoptada per la historiografia regional com un fet irrefutable, però mai demostrada. Dos factors exògens, la llarga guerra contra Gènova i les epidèmies provocaren, en canvi, una inversió de la situació al darrer quart del segle XIV.

La relació entre les necessitats d'abastament dels exèrcits i la carestia és un vell tema que no ha merescut, però, com es constata en el col·loqui, una atenció suficient per part dels historiadors. Les caresties afavoriren els amotinaments i les revoltes socials, especialment a les ciutats, i els poders públics i l'Església, conscients del potencial explosiu que comportaven aquestes situacions, desenvoluparen polítiques específiques destinades a mitigar els seus pitjors efectes.

Començàvem dient que fam no és igual a carestia, tot i que sovint ambdós fenòmens anaren aparellats. La carestia, igual que la guerra, provocà, de manera directa o indirecta, una gran dosi de sofriment en les societats que la patiren. La fretura d'aliments bàsics per a la subsistència tingué com a conseqüències immediates la depauperació de les classes subalternes, la ruptura de les solidaritats immediates, familiars i veïnals, la desnutrició de sectors amplis de la població i la propagació de les malalties contagioses que feren estralls elevant de manera extraordinària els índexs de morbiditat. És la història del sofriment a la qual al·ludia el professor Salrach en una

entrevista concedida a *L'Avenç* fa alguns mesos, una història que en bona mesura encara resta per fer.

El col·loqui de Roma acomplí, però, els objectius que s'havia marcat: estudiar la lògica econòmica de les caresties des de la perspectiva que ofereix la història comparada. I des d'aquesta perspectiva, l'afirmació d'un model meridional o mediterrani de les caresties, implícita en els estats de la qüestió i en la discussió teòrica, el converteix en una fita de la història de les crisis de cicle curt i del debat general sobre la crisi de la baixa edat mitjana similar a la que representa en la historiografia del feudalisme el col·loqui de 1978, celebrat també a la Ciutat Eterna.

ANNEX 1

Caresties i fams a la Mediterrània occidental (1250-1400): taula comparativa

Castella	Navarra	Aragó	València	Catalunya	Llenguadoc	Provença	Ligúria	Piemont	Llombardia	Toscana	Emília	Estats pontificis	Nàpols	Sicília
1255-1262	1257-1260 [□]	1257-1258 [○]	1257-1258 [○]	1257-1258 [○]			1256 [◌]			1256 [◌]	1258-1259 [◌]		1257-1259 [◌]	
1267-1268							1269 [◌]						1269-1272 [◌]	1269 [◌]
1271		1271 [○]	1271 [○]	1271 [○]			1272 [◌]	1271-1272 [◌]	1271-1272 [◌]	1271	1271 [◌]			
	1276-1278 [□]	1276-1278 [○]	1276-1278 [○]	1276-1278 [○]	1277	1276-1278 [◌]	1276-1277 [◌]	1276-1277 [◌]	1276-1278 [◌]	1275-1277 [◌]	1277 [◌]			
		1280-1281 [○]	1280-1281 [○]	1280-1281 [○]					1281-1283 [◌]	1282 [◌]	1281-1282 [◌]			
1283-1284	1283-1284 [□]	1283-1286 [○]	1283-1286 [○]	1283-1286 [○]	1285-1287				1286 [◌]	1286 [◌]				
1286														
1288		1291 [○]	1291 [○]	1291 [○]					1288 [◌]	1289-1292 [◌]				
1293	1293-1296 [□]													
1299-1301 [◌]								1298-1300 [◌]	1299 [◌] , 1303 [◌]					
1304	1304-1305 [□]				1302-1304					1302-1303				
1307-1309	1308 [□]			1307-1309				1306 [◌]	1307 [◌]	1305-1306 [◌]				
	1311-1315 [□]	1311-1314 [◌]	1310-1314	1310-1319	1310-1311, 1313	1312		1311 [◌]	1310-1312 [◌]	1310-1314 [◌]				
		1318 [○]		1315-1319				1315-1316	1315-1317 [◌]			1315-1318		1316 [◌]
	1328 [□]		1324-1329	1323-1327	1323	1318-1319		1318-1319		1317-1319 [◌]				
					1329	1322-1323		1322 [◌]	1323 [◌]	1322-1323 [◌]				
					1331-1332	1328-1329		1329 [◌]	1329-1330 [◌]	1328-1330 [◌]		1328-1329 [◌]	1326-1329 [◌]	
1331-1334	1333-1336 [□]	1333-1336 [◌]	1333-1336	1333-1336	1331-1333, 1335-1336	1331-1332		1335		1333-1336 [◌]				
			1340		1339	1339-1340			1338-1341	1339-1341 [◌]	1338-1340 [◌]	1338-1340 [◌]	1339 [◌]	
1344-1348	1347-1349	1347-1349	1347-1348	1346	1345-1347	1345-1348		1346-1348		1346-1347 [◌]		1347-1348	1346-1347 [◌]	
			1350		1351-1352	1352-1354		1352		1351-1353 [◌]		1353	1352-1353 [◌]	
			1360-1365		1361	1361-1362				1359-1360 [◌]				
1367, 1371			1367	1368	1368	1368-1369		1369		1368-1370 [◌]				
1376-1377	1374	1374	1374-1375	1375-1376	1374-1376	1374-1376		1374		1374-1375 [◌]		1374-1375		
			1384-1395	1384-1386		1383-1385								
1390-1392						1391-1392			1391-1392					
1399														

Fonts: bibliografia consultada per regions. ◌ = cròniques; ◌ = sèries de preus del blat; ○ = prohibicions de tret de gra, □ = registres de pagament de *peitas*.

ANNEX 2
Bibliografia consultada per regions

- Castella: R. CARANDE, «Sevilla, fortaleza y mercado. Algunas instituciones de la ciudad, en el siglo XIV, especialmente estudiadas en sus privilegios, ordenamientos y cuentas», *Anuario de Historia del Derecho Español* II (1925), 267-268; A. H. OLIVEIRA MARQUES, *Introdução à História da agricultura em Portugal*, Lisboa, Edições Cosmos, 1968, 35-45; J. VALDEÓN, «Aspectos de la crisis castellana en la primera mitad del siglo XIV», *Hispania* XXIX (Madrid, 1969), 5-24; S. AGUADÉ NIETO, «En los orígenes de una coyuntura depresiva. La crisis agraria de 1255 a 1262 en la Corona de Castilla», *De la sociedad arcaica a la sociedad campesina en la Asturias medieval*, Alcalá de Henares, Servicio de Publicaciones de la Universidad, 1988, 333-370; *Anuario de Estudios Medievales* 19, 1989, 243-270; «La crisis de la segunda mitad del siglo XIII en Asturias», *De la sociedad arcaica...*, 371-390; A. RIERA I MELIS, «Els pròdroms de les crisis agràries de la Baixa Edat Mitjana a la Corona d'Aragó. 1: 1250-1300», *Miscel·lània en homenatge al pare Agustí Altisent*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1991, 49-57; C. REGLERO, «Les disettes en Castille» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- Navarra: M. BERTHE, *Famines et épidémies dans les campagnes navarraises à la fin du Moyen Âge*, París, SFIED, 1984; Carlos LALIENA, «Les disettes en Aragon et en Navarre» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- Aragó: RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 57-68; C. LALIENA, «Les disettes en Aragon et en Navarre» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- País Valencià: A. RUBIO VELA, «A propósito del "mal any primer": dificultades cerealísticas en la Corona de Aragón en los años treinta del siglo XIV», *Estudios dedicados a Juan Peset Alexandre*, València, Universitat de València, 1982, III, 476-480; J. M. DEL ESTAL, «Extrema escasez de pan en Alicante: el año 1333», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* 2 (1983), 49-62; A. RUBIO VELA, «Crisis agrarias y carestías en las primeras décadas del siglo XIV: el caso de Valencia», *Saitabi* XXXVII (1987), 131-147; M. RODRIGO LIZONDO - A. RUBIO VELA, «El problema frumentari a València i la crisi de la Unió (1340-1348)», *Homenatge a Sebastià García Martínez*, València, 1989, 94-100; RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 38-57; R. NARBONA VIZCAÍNO, «Finanzas municipales y patriciado urbano. Valencia a finales del Trescientos», *Anuario de Estudios Medievales* 22 (1992), 485-512; A. FURIÓ, «Les disettes au Levant et en Catalogne» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- Catalunya: RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 57-68; M. TURULL, «El "mal any primer". Traslats socio-polític i crisi de subsistències (1333)», *Miscel·lània Cerverina* IV (1986), 43-70; P. TUTUSAUS, *Un mal any en la ciutat de Barcelona (1374-1375)*, tesi de llicenciatura dactilografada, Universitat de Barcelona, 1986; S. RIERA I VIADER, «El proveïment de cereals a la ciutat de Barcelona durant el "mal any primer" (1333): la intervenció del Consell de Cent i de la Corona», *II Congrés d'Història del Pla de Barcelona* I, Barcelona, 1989, 315-326; M. TORRAS, «La carestia de blat de 1374-1376 a Manresa», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs* 9, 1994., 101-138; N. CANYELLES, «L'any de la fam al camp de Tarragona (1374-1376)», *XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals. La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles v-xviii)*, Palma de Mallorca, Institut d'Estudis Balearics, 1996, 263-281; P.

- VERDÉS PIJUAN, «La carestia de blat de 1374-1376 a Cervera», *Miscel·lània Cerverina* 12 (1998), 5-23; P. BENITO I MONCLÚS, «Et hoc facimus propter necessitatem famis...» Possibilitats de les fonts documentals catalanes per a l'estudi de les crisis alimentàries dels segles x-xiii», *Acta Historica et Archaeologica Medievalia* 25/26 (2003); *Història de Vilanova del Camí*, Vilanova del Camí, Ajuntament, 2003, 152-159.
- Llenguadoc: E. R. LABANDE, «L'administration du duc d'Anjou en Languedoc aux prises avec le problème du blé, 1365-1380», *Annales du Midi*, 1950, 5-14; M. J. LARENAUDIE, «Les Famines en Languedoc aux xive et xve siècles», *Annales du Midi* 64 (1952), 27-39; RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 47-48; G. LARGUER, «Les disettes en Languedoc» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa); J. DRENDEL, «Les disettes en Provence» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- Provença: M. J. LARENAUDIE, «Les Famines en Languedoc aux xive et xve siècles», *Annales du Midi* 64, 1952, 27-39; L. STOUFF, *Revêtement et alimentation en Provence aux xiv et xv siècles*, París, Mouton, 1970; J. DRENDEL, «Les disettes en Provence» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- Ligúria: RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 39-47.
- Piemont: R. COMBA, «Due resoconti inediti della castellania di Cuneo (1388-1409)», *Bollettino della Società per gli Studi Storici Archeologici ed Artistici della Provincia di Cuneo* 67, 1972, 19-56; C. ROTELLI, *Una campagna medievale. Storia agraria del Piemonte tra il 1250 e il 1450*, Torí, Einaudi, 1973; RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 39-47; J. DRENDEL, «Les disettes en Provence» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- Llombardia: RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 39-47; P. SAVY, «Sources narratives lombardes sur les disettes entre xiiie et xive siècles» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- Toscana: G. PINTO, «Firenze e la carestia del 1346-1347. Aspetti e problemi delle crisi annonarie alla metà del '300», *Archivio Storico Italiano* 130, 1972, 3-84; G. PINTO, *Il libro del Biadaio. Carestie e annona a Firenze dalla metà del '200 al 1348*, Florència, Leo S. Olschki, 1978, 71-106; C. M. DE LA RONCIÈRE, *Prix et salaires à Florence au xive siècle (1280-1380)*, Roma, École Française de Rome, 1982; L. PALERMO, «Carestie e cronisti nel Trecento: Roma e Firenze nel racconto dell'Anonimo e di Giovanni Villani», *Archivio Storico Italiano* 142, 1984, 343-375; RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 39-47; C. M. DE LA RONCIÈRE, «Les carestie à Florence et dans la Toscane florentine au début du xive siècle» (actes del col·loqui *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, en premsa).
- Emília Romanya: RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 39-47.
- Estats pontificis: J. GLENNISON, «Une administration médiévale aux prises avec la disette: la question des bles dans les provinces italiennes de l'Etat Pontifical en 1374-75», *Moyen Âge* 3-4, 1951, 303-326; L. PALERMO i D. STRANGIO, «Politiche dell'alimentazione e carestie nello Stato della Chiesa: un modello di lungo periodo (secoli xiv-xviii)», *Alimentazione e nutrizione, secc. XIII-XVIII. Atti della Ventottesima Settimana di Studi 22-27 aprile 1996*, Prato, Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini», 1997, 329.
- Nàpols: N. F. FARAGLIA, *Storia dei Prezzi in Napoli*, Nàpols, 1878; RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 39-47.
- Sicília: M. DE BOUARD, «Problèmes de subsistance dans un état médiéval: le marché et les prix des céréales au royaume angevin de Sicile, 1266-1282», *Annales d'Histoire économique et sociale* X, 1938, 483-501; RIERA, «Els pròdroms de les crisis agràries...», 39-47.